

50 DE ANI DE LA DESCHIDEREA CONCILIULUI ECUMENIC VATICAN II (11 OCTOMBRIE 1962)

Impactul imediat al Conciliului asupra vieții politice și religioase din România

Pr. Ieronim Iacob

50 de ani de la începerea lucrărilor Conciliului Ecumenic Vatican II. Evenimentul este celebrat, în felurite moduri, în întreaga lume catolică. În același timp, a devenit familiară prezența la aceste sărbători a bisericilor "surori", în bună parte rod al aceluiași Conciliu.

De la simplele momente cu caracter festiv până la întâlnirile teologico-științifice, dedicate analizei și prognozei, este pusă în relief tot mai mult opera de continuitate a Părinților conciliari cu Tradiția Bisericii. Accentul nu mai cade preponderent pe "spiritul" Conciliului, ci pe conținutul documentelor. Împotriva vocilor care interpretează noutatea și deschiderea promovată de Conciliu ca pe un nou început sau chiar ca pe o fractură cu trecutul se subliniază tot mai mult stabilitatea doctrinară și structurală a Bisericii¹.

Îmbucurător este faptul că perioada Conciliului Vatican II a început să intre și în sfera de interes a cercetătorilor români, în perspectiva relațiilor diplomatice dintre România și Sfântul Scaun. Amintesc în acest sens cartea lui Ovidiu Bozgan, *Cronica unui eșec previzibil*². Este vorba de o primă abordare, parțială și lacunară, a tentativelor de normalizare a raporturilor dintre puterea comunistă de la București și Biserica Catolică.

Întrucât orice aniversar presupune cel puțin un moment evocativ, **în această conferință mă voi opri asupra impactului imediat și a unor consecințe pe care Conciliul Vatican II le-a avut asupra vieții politice și religioase din România**, în acel timp republică populară, aflată după cortina de fier.

Participarea ierarhiei catolice din România la Conciliul Vatican II a fost un adevărat travaliu, o încercare dureroasă pentru Biserica însăși și deopotrivă pentru puterea politică (comunistă!) de la București.

Decapitată în mod dramatic în deceniul precedent Conciliului, Biserica Catolică mai avea pe pământul românesc doar un singur episcop abilitat *ex officio* (de drept) să participe la lucrările conciliare, mons. Marton Aron, episcop rezidențial de Alba Iulia³. Celelalte dieceze erau administrate de ordinari substituiți sau de simpli preoți, recunoscuți sau numai tolerați de către Sfântul Scaun.

După anii de temniță (1949-1955), mons. Marton Aron se afla la reședința de la Alba Iulia, cu domiciliu obligatoriu (începând din anul 1957), ca urmare a activității sale pentru

¹ Opera istorică majoră dedicată Conciliului Vatican II, în acești 40 de ani, este lucrarea apărută sub direcția lui GIUSEPPE ALBERIGO, *Istoria Conciliului Vatican II*, 5 volume, 1995-2006 și tradusă deja în șase limbi de circulație internațională (Ediția italiană publicată de „Mulino” prin grija lui ALBERTO MELLONI). Mulți autori, sesizând limitele acestei lucrări, cer deja o abordare mai apropiată de adevărul istoric. În acest sens, noi premise pentru istoria Conciliului sunt puse de volumul lui AGOSTINO MARCHETTO, *Il Concilio Vaticano II. Contrappunto per la storia*, Libreria Editrice Vaticana, 2005.

² OVIDIU BOZGAN, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, Editura „Curtea Veche”, București, 2004.

³ Amintesc, pe scurt, că pentru Guvernul comunist Biserica Greco-Catolică nu mai exista din punct de vedere juridic din anul 1948. De fapt, cea mai mare parte dintre episcopii catolici – atât de rit grec cât și de rit latin – erau deja martirizați, în timp ce puținii rămași în viață erau pedepsiți cu domiciliu obligatoriu.

drepturile și libertatea Bisericii Catolice⁴. Aflându-se în imposibilitatea de a-și exercita în mod liber ministerul său apostolic, prelatul catolic nu le-a cerut autorităților comuniste permisul necesar pentru a merge la Roma. Lipsa de la Conciliu a unicului episcop catolic din România aflat în funcție, a devenit, prin forța împrejurărilor, un fapt notoriu. Puterea comunistă se afla în dificultate atât în cazul participării cât și al lipsei episcopului Aron de la ședințele conciliare. Pe de o parte se crea o imagine negativă pentru țară⁵, pe de alta existau temeri față de caracterul inflexibil al ierarhului de la Alba Iulia care nu ar fi exprimat, în întâlnirile sale oficiale sau oficioase de la Vatican, punctul de vedere acreditat de București cu privire la libertatea religioasă trâmbițată de România.

În toamna anului 1963 președintele Departamentului Cultelor, Dumitru Dogaru, cu scrisorile din 17 septembrie și 12 octombrie adresate Ministerului de Externe, a înaintat propunerea ca mons. Francisc Augustin, "conducătorul" Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București⁶, să meargă la Roma și să explice atitudinea rigidă a episcopului Marton Aron față de noua putere și, totodată, să prezinte adevărata situație a Bisericii Catolice din România.

Diplomația bucureșteană, prin scrisoarea de răspuns a viceministrului George Macovescu la propunerea lui Dogaru, deși favorabilă participării românești la Conciliu, a sugerat un prim contact neoficial cu Vaticanul, pentru a nu da impresia de cedare în fața manifestărilor "ostile" ale acestuia⁷. Teama de a decide, la nivelul executivului, va paraliza în cele din urmă orice inițiativă. În felul acesta, prima perioadă conciliară⁸ a luat sfârșit fără vreo participare românească⁹.

În primăvara anului 1964, puterea a făcut un (nou) sondaj cu privire la disponibilitatea mons. Marton Aron de a participa la cea de-a treia sesiune conciliară. Episcopul a răspuns textual: „Nu mă pot duce acolo atâta timp cât în pușcării se mai află 17 preoți romano-catolici și 14 [călugări] franciscani. Apoi, Sanctitatea Sa mă va întreba despre situația noastră, iar eu nu vreau să-i spun lucruri triste”¹⁰.

Pentru cea de-a treia sesiune conciliară primise invitație de participare și decanul de la Timișoara Konrad Kernweiss, în calitate de expert (*peritus*). Invitația a fost mediată la Roma, foarte probabil de către cardinalii Franz König și Joseph Frings. Plecarea sa la Roma a fost împiedicată de lipsa avizului Ministerului de Interne¹¹.

În vara anului 1964 s-a încercat deblocarea situației în vederea celei de-a treia sesiuni conciliare, care urma să debuteze pe 14 septembrie. Sfântul Scaun, prin Secretarul de Stat, card. Amleto Giovanni Cicognani, a trimis invitații de participare ordinarilor substituiți,

⁴ Vezi SZÖKE JÁNOS, *Márton Áron*, Nyíregyháza 1990.

⁵ Mai ales că Uniunea Sovietică, care orchestra statele satelite aflate sub tutela sa ideologică, anunțase deja prezența unui prelat catolic la lucrările conciliare, iar Biserica Ortodoxă Rusă confirmase că va trimite observatorii săi la Vatican.

⁶ Prelat considerat maleabil de către putere, dar nu întru totul agreat de Vatican.

⁷ Actul "ostil" invocat de ministru Macovescu era de fapt Sfânta Liturghie celebrată pentru comemorarea martirilor Bisericii Greco-Catolice, la Roma, în data de 21 octombrie 1962 de către mons. Vasile Cristea, episcop greco-catolic

⁸ Lucrările Conciliului Vatican II se desfășoară în patru perioade, nouă sesiuni și 168 de congregații generale.

⁹ Cf. OVIDIU BOZGAN, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, Editura „Curtea Veche”, București, 2004, p. 143-144

¹⁰ OVIDIU BOZGAN, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, Editura „Curtea Veche”, București, 2004, p. 144.

¹¹ Invitațiile de la Vatican erau trimise Ministerului de Externe, prin Ambasada Italiei la București. Aceasta era unica modalitate admisă de regim. Alegerea participanților cădea în competența Departamentului Cultelor, care avea imperios nevoie de avizul favorabil al Ministerului de Interne.

administratorilor diecezani precum și unor preoți de seamă, din toate diecezele latine: Marton Aron – episcop de Alba Iulia; Francisc Augustin – de la București; Petru Pleșca – de la Iași; Ludovic Czumbel – decan de Satu Mare; Conrad Kernweiss – decan de Timișoara; Adalbert Schiffert – canonic de Oradea; Cărol Pákocs – canonic de Satu Mare; Iosif Waltner – preot din Banat. Mai mult, au sosit invitații pentru mons. Iuliu Hossu, ep. greco-catolic de Cluj, care se afla cu domiciliu obligatoriu în mănăstirea ortodoxă de la Căldărușani și pentru deja defunctul mons. Alexandru Rusu¹². În spatele acestei mișcări curajoase a Vaticanului se poate intui activitatea desfășurată pe lângă Sfântul Scaun de prelații greco-catolici prezenți în Cetatea Eternă: ep. Vasile Cristea – vizitator apostolic pentru greco-catolicii români din exil; mons. Alois Tăutu – canonic; Pamfil Cârnațiu – canonic onorar al Bazilicii „Sfântul Petru” din Vatican; Vasile Mărgineanu – redactor la „Radio Vaticana” etc.

După calcule prudente și scenariile posibile, elaborate la Departamentul Cultelor, au fost aleși și pregătiți: mons. Francisc Augustin de la București și Cărol Pákocs – canonic de la Satu Mare.

Cei doi prelați români au sosit la Roma pe 15 octombrie 1964. Nu după mult timp au fost primiți de mons. Agostino Casaroli, sub-secretar în dicasterul Afacerilor Ecleziastice Extraordinare, însărcinat cu situația catolicilor din Europa Orientală. Din partea Vaticanului se urmărea o confruntare cu informațiile primite din România pe diverse canale și un punct de vedere oficial cu privire la cele întâmplate în viața catolicilor români după expulzarea Regentului Nunțaturii de la București, mons. Gerald Patrik O’Hara¹³. Comportamentul mons. Augustin este calificat de istoricul Ovidiu Bozgan, în cartea deja citată, ca fiind servil față de puterea de la București. În ceea ce-l privește pe canonicul Pákocs, se menționează interesul său pentru crucea episcopală¹⁴. Aceste concluzii, formulate peremptoriu și nu rareori pe un ton suspicios, mi se par insuficient fondate. Cercetătorul Bozgan se bazează doar pe rapoartele de la Departamentul Cultelor, unde mistificarea faptelor era pâinea de toate zilele. Pentru a avea o viziune integrală asupra poziției prelaților români vor trebui consultate deopotrivă documentele vaticane precum și cele din arhivele diecezane, parohiale și personale.

Fără a hiperboliza această timidă încercare de normalitate, importantă este însăși prezența prelaților români la Vatican. După 15 ani de *silentium* total și de ostilitate declarată, s-a creat un fir, subțire, de comunicare între cele două părți. Primindu-l pe mons. Augustin și pe canonicul Pákocs, pe 21 noiembrie 1964, Papa Paul al VI-lea i-a însărcinat să transmită „înălților conducători ai țării dumneavoastră, că noi respectăm autoritățile și nu dorim altceva decât respectarea libertății noastre”¹⁵. Începând din acest moment, mons. Agostino Casaroli va deveni promotorul inițiativelor pentru normalizarea relațiilor între România și Sfântul Scaun¹⁶.

¹² Episcop greco-catolic de Maramureș; a murit în închisoarea de la Gherla, la 9 mai 1963.

¹³ La 7 iulie 1950.

¹⁴ Cf. OVIDIU BOZGAN, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, Editura „Curtea Veche”, București, 2004, p. 147-148.

¹⁵ ARHIVA SECRETARIATULUI DE STAT PENTRU CULTE, Raport despre călătoria la Roma a mons. Francisc Augustin și Cărol Pákocs, s./Francisc Augustin, Cf. OVIDIU BOZGAN, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, Editura „Curtea Veche”, București, 2004, p. 147.

¹⁶ Speranțele mons. Casaroli se bazau pe Acordul semnat la 15 septembrie 1964, la Budapesta, cu Guvernul maghiar, pentru soluționarea problemelor bilaterale. Documentul a fost urmat de numirea de către Sfântul Scaun a primilor episcopi maghiari după instaurarea puterii comuniste în această țară.

La acest punct, mi se pare utilă simpla înșiruire cronologică a întâlnirilor româno-vaticane care-și au ca punct de plecare tocmai această simbolică prezență românească la Conciliu:

1. Deja în primăvara anului 1965, Superiorul general al călugărilor Salvatorieni a putut face o vizită în România. Primit la Departamentul Cultelor, solul catolic a reiterat, în numele Papei Paul al VI-lea, disponibilitatea Sfântului Scaun pentru normalizarea relațiilor cu R.P.R. și totodată dorința mons. Agostino Casaroli de a veni la București.
2. În anul 1966 Vaticanul a reînnoit cererile sale de dialog cu statul român prin ambasadorul Iugoslaviei la București și prin unii membri ai Partidului comunist italian aflați în vizită în România. Tot în 1966, pe 19 iulie, ambasadorul R.S.R. la Roma, Cornel Burtică a fost autorizat de puterea de la București să-l întâlnească și să-l asculte pe mons. Casaroli, fără însă a-și lua nici un angajament.
3. Anul următor, Ministerul de Externe al R.S.R. și-a arătat disponibilitatea în privința tratativelor cu Vaticanul. Ca urmare, pe 21 decembrie 1967 ambasadorul Cornel Burtică, a putut avea un prim colocviu oficial cu mons. Casaroli, urmat de o altă întrevvedere la 10 mai 1968¹⁷.
4. Pe 24 ianuarie 1968, Papa Paul al VI-lea l-a primit pe Președintele Consiliului de Miniștri al R.S.R., Ioan Gh. Maurer și pe Ministrul de Externe, Corneliu Mănescu, aflați la Roma.
5. În fine, la 29 octombrie 1968 a sosit la București prima delegație oficială vaticană, după expulzarea Regentului Nunțiaturii la București, mons. Gerald Patrik O'Hara. Delegația era formată din mons. Giovanni Cheli, consilier în dicasterul pentru Afacerile Externe și pr. Petru Tocănel, franciscan român, canonist și profesor la Universitatea Pontificală Lateran. Pe lângă discuțiile oficiale de la Departamentul Cultelor, reprezentanții Vaticanului au discutat și cu ordinarii substituiți și administratorii diecezelor catolice, putând cunoaște nemijlocit viața catolică din România și ceea ce mai rămăsese din organizarea bisericească¹⁸.

Pentru ultima sesiune conciliară (de la sfârșitul anului 1965) au primit permisiunea de participare: mons. Petru Pleșca, pro vicar al Arhidiecezei de București¹⁹ și decanul Diecezei de Oradea, pr. Ladislau Hosszu. Primindu-i pe cei doi reprezentanți ai catolicilor din România, mons. Casaroli și-a manifestat din nou preocuparea pentru normalizarea situației Bisericii Catolice în România, atât cât era posibil în acel moment. Drept urmare, pe 4 decembrie 1965, după audiența la Papa Paul al VI-lea, mons. Petru Pleșca a fost numit episcop titular de Volitana²⁰, desigur nu fără asensul Guvernului de la București.

În concluzie, ierarhia catolică din România nu a avut vreo contribuție teologică la Conciliul Vatican II, dar participarea sa, secvențială și poate nereprezentativă, a purtat puterea politică de la București, inevitabil, la dialog cu Biserica Catolică și, într-un anumit sens, cu lumea liberă. De acum înainte strada va rămâne deschisă, deși parcursul, pentru mult timp, va rămâne dificil.

¹⁷ Cf. OVIDIU BOZGAN, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, Editura „Curtea Veche”, București, 2004, p. 247-248.

¹⁸ Cf. OVIDIU BOZGAN, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, Editura „Curtea Veche”, București, 2004, p. 261-270.

¹⁹ În fapt Ordinariu al Diecezei de Iași, care, la acea dată, nu mai era recunoscută ca atare de puterea politică.

²⁰ Va fi consacrat pe 16 decembrie 1965, la Roma, de către card. Carlo Gonfalonieri.

Câteva cuvinte despre receptarea documentelor conciliare de către politrucii din capitala României. Era de datoria Departamentului Cultelor să cântărească și să comenteze conținutul documentelor conciliare, pentru a informa apoi executivul politic. Dincolo de limbajul de prezentare, aproape mereu al categoriilor luptei de clasă, din lectura documentelor se simte teama pentru posibila intensificare a vieții religioase catolice din țară. Trei sunt documentele examinate cu un plus de interes: Constituția despre liturgie *Sacrosanctum Concilium* (4 decembrie 1963), decretul despre apostolatul laicilor *Apostolicam actuositatem* (18 noiembrie 1965) și declarația despre libertatea religioasă *Dignitatis humanae* (7 decembrie 1965).

Existau temeri că introducerea limbii române în cult ar putea însemna, practic, o mai eficace „mobilizare și îndoctrinare a credincioșilor”. O oarecare neliniște venea și din faptul numirii mons. Petru Pleșca în Consiliul instituit pentru aplicarea constituției cu privire la Liturgie (cu motu proprio *Sacram liturgiam* din 25 ianuarie 1964).

Cât privește activitatea laicilor, suspiciunea cădea asupra comitetelor parohiale și a posibilei creșteri a activității lor în viața comunităților²¹.

În fine, nu putea fi trecută cu vederea declarația cu privire la libertatea religioasă, *Dignitatis humanae*, ce abordează probleme sensibile pentru toate regimurile totalitare. Până și faimosul punct 11 al declarației, care contemplă recunoașterea puterii civile de către Biserică, este glosat de către politrucii Departamentului Cultelor în sens de loialitate față de puterea capitalistă²².

După cum se știe, Biserica Ortodoxă Română a fost marea absentă de la Conciliul Vatican II, cu toate că a primit mai multe invitații din partea card. Agostino Bea, capul Secretariatului Pontifical pentru Unitatea Creștinilor²³. Trebuie adăugate semnalele explicite venite din partea Papei Paul al VI-lea²⁴, în mesajele irenice schimbate cu Patriarhul Iustinian Marina (1948-1977).

Cu toate că nu și-a trimis observatorii săi la Roma, B.O.R. a urmărit de la distanță dezbaterile conciliare și a făcut propriile aprecieri. Mai multe articole publicate de revistele teologice românești, chiar în acei ani, dau mărturie despre receptarea Conciliului Vatican II de către ortodoxia românească.

O amplă prezentare a primei sesiuni conciliare, nu lipsită de accente critice, este făcută de titularul catedrei de Istorie Bisericească al Institutului Teologic Ortodox de la București Ioan Rămureanu²⁵. Același autor, în perioada preconiliară publicase mai multe articole dedicate anunțatului conciliu, sugestive prin înseși titlurile lor²⁶. Tot profesorul Rămureanu va aborda o temă totdeauna fierbinte în relațiile dintre catolici și ortodocși, primatul papal și colegialitatea episcopală, tocmai în timpul lucrărilor de la Vatican²⁷.

²¹ Este bine cunoscută fobia pe care o avea puterea comunistă față de orice formă de asociaționism.

²² OVIDIU BOZGAN, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, Editura „Curtea Veche”, București, 2004, p. 244-245.

²³ Instituție creată la 5 iunie 1960.

²⁴ Ales la tronul pontifical la 21 iunie 1963 va pontifica până la 6 august 1978.

²⁵ IOAN RAMUREANU, „Conciliul Vatican II. Dezbaterile și rezoluțiile primei sesiuni”, în *Ortodoxia*, XVI (1964), nr. 1, p. 3-46.

²⁶ IOAN RAMUREANU, „Pretinsul "Sinod ecumenic" anunțat de actualul papă Ioan al XXIII-lea”, în *Ortodoxia*, XII (1960), nr. 3, p. 471-493; „Atitudinea Bisericii Romano-Catolice față de "Mișcarea Ecumenică””, în *Ortodoxia*, XIV (1962), nr. 2, p. 153-180; „Ce urmărește așa zisul "Sinod ecumenic" proiectat de papa Ioan al XXIII-lea, în *Ortodoxia*, XIV (1962), nr. 3, p. 353-383.

²⁷ IOAN RAMUREANU, „Primatul papal și colegialitatea episcopală în dezbaterile Conciliului al II-lea de la Vatican”, în *Ortodoxia*, an XVII (1965), nr. 2, p. 139-166.

Aprecieri importante, pro și contra, în spiritul tradiționalist, sunt făcute pe marginea documentului *Unitatis redintegratio*, din 21 noiembrie 1964, pentru noua deschidere ecumenică promovată de Biserica Catolică²⁸.

Nu lipsit de interes, dată fiind notorietatea autorului, este și articolul teologului ortodox Dumitru Stăniloiaie despre infailibilitate, în fapt o problemă deja clarificată de partea catolică la precedentul Conciliu, Vatican I (1869-1870)²⁹.

Alte articole ale teologilor ortodocși din perioada imediat următoare Conciliului se ocupă de revelația divină³⁰, de problema căsătoriilor mixte conform ultimelor prevederi conciliare³¹ etc.

La începutul celui de-al VIII-lea deceniu al secolului XX vor apare în publicistica ortodoxă românească primele două studii mai ample (lucrări de licență) dedicate Conciliului Ecumenic Vatican II³².

Vor mai trebui să treacă, însă, mulți ani până la o abordare senină, lipsită de polemici sterile și interese partinice din partea Bisericii Ortodoxe Române a acestui eveniment crucial al creștinătății.

În ceea ce-i privește pe catolicii din România, pentru ei Conciliul a însemnat, întâi de toate mulțimea prefacerilor ce se producea, lent, în prezbiteriile bisericilor în paralel cu introducerea Liturghiei în limba poporului. Parohii erau la curent cu ceea ce se petrece la Vatican, la început, prin emisiunile postului „Radio Vaticana”, ascultate cu precauții și neliniște. Apoi, după ce puterea a permis o oarecare comunicare cu Vaticanul, au început să sosească în parohii, în formă dactilografată, primele texte liturgice elaborate de comisiile de traducători de la București, Iași, Alba Iulia etc. Studiarea propriu-zisă a documentelor conciliare a început în Seminariile de la Iași și Alba Iulia, mai ales după întoarcerea primilor preoți formați în Universitățile Pontificale, la sfârșitul celui de-al VII-lea deceniu al secolului trecut. Abia după evenimentele anului 1989 s-au putut tipări, în formă oficială, documentele Conciliului Vatican II în limba română.

[Articol publicat în *Pro Memoria*, revistă de istorie ecleziastică a Arhiepiscopiei Rmano-Catolice de București, nr. 5/2006]

²⁸ IOAN V. GEORGESCU, „Rolul Conciliului Vatican II în dialogul ecumenic între Bisericile creștine”, în *Mitropolia Olteniei*, an XVII (1965), nr. 5-6, p. 467-487.

²⁹ DUMITRU STĂNILOAIE, „Doctrina catolică despre infailibilitate în I-ul și al II-lea Conciliu Vatican”, în *Ortodoxia*, an XVII (1965), nr. 4, p. 459-462.

³⁰ PETRU REZUS, „Constituția dogmatică Dei verbum a Conciliului Vatican II și învățătura ortodoxă despre revelația divină”, în *Ortodoxia*, an XXI (1969), nr. 3, p. 364-381.

³¹ LIVIU STAN, „Căsătoriile mixte și ultimile prevedimente luate din Vatican II cu privire la ele”, în *Studii teologice*, an XX (1968), nr. 7-8, p. 487-497.

³² DUMITRU POPESCU, „Ecleziologia romano-catolică după Vatican II și răsunetul ei în teologia contemporană”, în *Ortodoxia*, an XXIV (1972), nr. 3, p. 325-458; CEZAR VASILIU, „Relațiile între Biserica Romano-Catolică și Biserica Ortodoxă de la Conciliul Vatican II până azi” (decembrie 1970), în *Ortodoxia*, an XXVIII (1976), nr. 1, p. 51-235.